УДК 821.161.2–31“1901/1950”

Тетяна Кара

ТЕМА ЯК ВИЯВ АВТОРСЬКОЇ ТЕНДЕНЦІЙНОСТІ

У статті з’ясовуються особливості художнього осмислення теми козаччини в українській повісті першої половини XX століття, які проявилися передовсім у полемічній спрямованості творів означеного жанру та в авторських концепціях історичних подій і характерів.

Ключові слова: *козацтво, тема, повість, полемічна спрямованість.*

В статье выясняются особенности художественного осмысления темы казачества в украинской повести первой половины XX века, которые проявились, прежде всего, в полемической направленности сочинений определенного жанра и в авторских концепциях исторических событий и характеров.

Ключевые слова*: казачество, тема, повесть, полемическая направленность.*

The article focuses on artistic understanding of Cossack time in Ukrainian story of the early XX-th century. The stories, the authors’ interpretation of events and characters are polemical.

Key words*: Cossack time, theme, story, polemical focus.*

«Козаччина, — за словами відомого літературознавця О. Мишанича, — центральна тема всієї нашої історичної белетристики» [8, с. 133].

Цю тему вітчизняна література успадкувала від фольклору: «Героїчний епос — думи та історичні пісні — зберіг і опоетизував кращі віхи історії козацтва, уславив його численних ватажків, дав оцінку його патріотичних настроїв, бойових виправ, високих моральних якостей, колоритних буднів. Все, що було кращим і світлим в українському народі, асоціювалося з образами козака і Запорозької Січі. В народній пам’яті козак став символом України, її волі, краси, буйної степової вдачі, оборонцем від турецько-татарської і польсько-шляхетської та московської сваволі» [8, с. 133].

Серед істориків, як зазначають сучасні дослідники М. Котляр та С. Кульчицький, існують різні думки щодо причин і часу виникнення козацтва: «В радянській науці найпоширенішою була теорія, яка пояснювала виникнення козацтва посиленням

 © Кара Т., 2012

феодального та релігійного гноблення, наступом феодалів на селянство, загарбленням панами селянських земель. Однак цю теорію не можна застосувати для універсального пояснення всіх випадків перетворення селян на козаків: адже часто на південних краях українських земель опинялися вільні, та ще й заможні люди. У зв'язку з цим народилася «уходницька» теорія: селяни й часом міщани переселялися за Дніпрові пороги й у вільні степи з метою їх господарського освоєння. У дореволюційній історіографії була в обігу «аристократична», або «рицарська», теорія формування козацтва, за якою відчайдушні українські лицарі-феодали, що нехтували смерть і знаходили розраду в небезпечному протиборстві з татарами, прагнули захистити свій народ від жорстоких кочовиків.

Безперечно, всі названі причини існували. Та важко погодитись із тим, що формування козацтва було заслугою окремих, хай навіть і вигаданих осіб. Цей історично об'єктивний процес відбувався у нерозривному зв'язку і з посиленням феодальної експлуатації селянства, і з господарським освоєнням нових земель, і з необхідністю захисту від татарських і турецьких агресорів» [4, с. 105].

Історик Є. Крамар, дослідивши генеалогію назви «козак», констатував: «В писемних пам'ятках періоду Київської Русі і Галицько-Волинської держави і взагалі до кінця XV ст. назва «козак» стосовно України не знана» [6, с. 102]. Перша писемна згадка про українських козаків датується 1489 роком.

Центром життєдіяльності козацтва була Запорозька Січ. За порогами Дніпра перші козаки з'явилися на початку XVI ст. Вони збудували «на Дніпрових островах укріплені «городки», так звані «січі» (від давньоруського «сечиво» — сокира: городки рубали з дерева). Поступово у зв'язку з наступом татар і переслідуванням з боку литовських та українських феодалів козаки об'єднались в одну, спільну, Січ. Судячи з розповіді польського хроніста XVI ст. М. Бельського, це сталося 1540 р. Він свідчить, що перша Січ була розташована на о. Томаківка. Згодом вона не раз змінювала своє місце, переносилася козаками на інші Дніпрові острови: Хортицю й Базавлук» [4, с. 117].

Запорозька Січ була військово-політичною організацією, яка відігравала винятково важливу роль в історії України. Осмислюючи цю роль, Є. Маланюк у «Нарисах з історії нашої культури» зазначив: «Наша бо «козаччина», мимо ніби лише військового сенсу своєї назви і всупереч фальшуванням чужих чи ворожих історіографій, мала характер значно ширший за лише міліарний. Вже стосунково рання Січ Запорозька мала аналогії з лицарсько-чернечим орденом, і цей її характер виразно плекав і поглиблював провід Війська Запорозького, незалежно від того, чи Січ була лише Військовою Академією Нації і кадрами та арсеналом її армії, чи розросталася до розмірів своєрідної (і пізніше досить зловісної) «республіки», своєрідної Спарти в системі Руси-України.

Викристалізуване — а це яскраво виявилось в Хмельниччині — Козацтво було соціяльним станом, що виконував обов'язки провідної верстви нації...» [7, с. 117–118].

Назвавши добу козацтва «вікопомною» [7, с. 118], Є. Маланюк зробив такий висновок: «Козацтво — це було максимальне націотворче напруження цілого народу, цілої Батьківщини. Це була тотальна мобілізація всіх її духовних і матеріяльних, моральних і соціяльних, культурних і політичних ресурсів» [7, с. 118].

Осереддя козацтва –Запорозьку Січ — руйнували, як відомо, не раз. Востаннє — і остаточно — у 1775 р. за наказом російської цариці Катерини II.

Через два століття після цієї, трагічно доленосної для України, події Оксана Пахльовська написала такі поетичні рядки:

Руйнуй, царице, Січ! Хай стогнуть ці пороги.
Руйнуй, царице, Січ! Хай плаче ця струна.
Гіркого краю чорні перелоги
розвіє в дим державна борона.
Нехай скриплять пером ті царські недоріки.
Хай плачеться над світом обірваній струні.
Руйнуй, царице, Січ! Ти думала — навіки?
Є поле, не підвладне державній бороні [10, 18].

Коментуючи останній рядок цього вірша, Михайлина Коцюбинська у доповіді, виголошеній 1990 р. в університеті Сор-

бонни (Париж) на міжнародній конференції «Козацтво: історична роль, відображення в літературі й мистецтві», зазначила: «Не підвладне державній бороні» поле духу... Запорозьку Січ було розтоптано й знищено, та в історичній пам'яті народу дух і образ козацтва (підкреслення наше. — *Т. К.*) живі й понині серед найдорожчих національних святинь» [5, с. 285].

Зберегти дух і образ козацтва у свідомості народу, передати їх наступним поколінням — ось та місія, яку взяла на себе українська література в «ніч бездержавности» (Є. Маланюк), що настала після зруйнування Запорозької Січі. Не випадково саме на тему козаччини створено і першу у нашій літературі історичну повість («Нежинский полковник Золотаренко» Є. Гребінки), і перший історичний роман («Чорна рада» П. Куліша).

Серед «ночі бездержавности» Україна переступила поріг не лише XIX-го, а й XX-го століття. І хоча у першій його половині мав місце короткий просвіток, пов'язаний з визвольними змаганнями 1917–1920 рр., все ж плин часу і обставини підневільного життя продовжували виконувати свою руйнівну роль щодо волелюбних устремлінь українців.

Протистояти згубному для долі народу процесові і покликані були твори про козаччину. Актуалізація минувшини, яка асоціювалася із «золотою добою» української історії, найбільш плідно проявилася, якщо мати на увазі вітчизняну літературу першої половини XX ст., у жанрі повісті.

Звернення до теми козаччини, з огляду на умови, у яких творилася українська література означеного періоду, мало виразний полемічний характер. Створюючи художній літопис козаччини, вітчизняні повістярі тим самим протистояли згасанню історичної пам'яті народу, обмеженню його історичного кругозору, «вивітрюванню» волелюбного духу козацтва, зневиразненню його образу.

В історичній розвідці «Запорожжя», опублікованій 1933 р., А. Чайковський зазначив: «Чимало у нас говориться і пишеться про Запорожжя, про запорозьких козаків, про їх славну боротьбу з невірними, ворогами хреста, про їх славні походи на

турецькі та татарські землі, про боротьбу з ворогами України. У нас про цю нашу бувальщину співаються пісні-думи.

А, однак, український загал, хоч лине серцем до тої нашої славної бувальщини, до слави, не має про Запорожжя доброго розуміння і бачить те історичне Запорожжя неначе б у мряці, без ясних, виразних контурів і обрисів» [11, с. 517].

Проясненню, увиразненню «контурів і обрисів» історичного Запорожжя А. Чайковський підпорядкував не лише згадану вище науково-популярну розвідку, а й усю історичну белетристику. Розкриваючи мету своєї творчої праці, письменник зазначив: «Я поклав на ціль мого життя переповісти в белетристичній формі здебільшого нашу історію з козацького періоду і тим заповнити цю прогалину в нашій літературі» (цит. за: [13, 556]).

Першу історичну повість — «За сестрою» — А. Чайковський написав у 1907 р., започаткувавши нею творення, за словами Стефанії Андрусів, своєрідної «козацької епопеї» [1, 144]. Цю епопею склали, крім нарисів та роману «Сагайдачний», такі повісті: «Козацька помста» (1910), «Віддячився» (1913), «На уходах» (1921), «З татарської неволі» (1921), «Олексій Корнієнко» (1929), «Сонце заходить» (1930), «Богданко» (1934), «Полковник Михайло Кричевський» (1935), «Украдений син» (1939).

Своїми творами А. Чайковський, як зазначає Стефанія Андрусів, заклав «основи західноукраїнської історичної прози і її канон, передовсім козакофільський, який у 30-х роках видавався дещо застарілим, хоч продовжував захоплювати масового читача» [1, с. 144]. Про це захоплення переконливо свідчить той факт, що А. Чайковського назвали «козацьким батьком» [1, с. 144].

У передмові до повісті «Олексій Корнієнко» А. Чайковський висловив думку про те, що суспільству необхідно «подавати історію в найприступнішій формі, а такою формою є, безперечно, історична повість. Вона оживляє народну традицію, подає зразкові моменти, зразкові одиниці і заохочує до наслідування. Тому то я поклав собі за ціль мого життя цю прогалину заповнити по моїх силах. За моїм приміром пішли другі письмен-

ники, і я радію з того, що наша молодь має вже що читати» [12, с. V].

І справді, протягом першої половини ХХ ст. українські прозаїки створили понад тридцять повістей про козацьку добу. За назвами окремих із цих повістей можна простежити основні віхи історії козаччини: заснування Січі («Над колискою Запорожжя» С. Божка), зростання її могутності («Про гетьмана Сагайдачного» А. Кащенка, «Ярошенко» О. Маковея), участь січовиків у національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького («Під Корсунем», «У запалі боротьби» А. Кащенка, «Олексій Корнієнко», «Полковник Кричевський» А. Чайковського, «Максим Кривоніс» М. Шиманського, «Іван Богун» Я. Качури), протистояння самодержавній експансії («Козак і воївода» М. Горбаня, «Кров за кров!» В. Будзиновського), нарешті, ліквідація Січі («Зруйноване гніздо» А. Кащенка, «Сонце заходить» А. Чайковського).

Не обійдені увагою повістярів і ті події, які були спричинені зруйнуванням Січі («З Дніпра на Дунай» А. Кащенка, «Пригоди запорозьких скитальців» В. Будзиновського).

Констатуємо, отже, постання у першій половині ХХ ст. повістевої історії козацтва. Слід наголосити, що творилася вона зусиллями як східноукраїнських, так і західноукраїнських прозаїків.

Наважимося стверджувати, що у кожній із двох частин України був свій «козацький батько»: у Західній — Андрій Чайковський, у Східній — Андріан Кащенко.

«Осягаючи спадщину А. Чайковського, яка складає добрий десяток томів, треба мати на оці, — підкреслює літературознавець В. Яременко, — що письменник, як відзначала критика ще за його життя, «виточив собі мету, що виходила поза межі чистої літератури». Він прагнув виховати у читачів суспільно-громадську активність, національну свідомість, історичну пам'ять, дати читачеві знання національної історії, на рівні тодішніх здобутків історичної науки окреслити образи провідних діячів, змалювати історичний побут, явити провідні ідеї, що будоражили людську свідомість у ту чи іншу епоху, і спроектувати їх у свій час, донести до свідомості своїх сучасників. Його

історична проза будила (й будитиме далі!) любов до книжки, до історії свого народу та його козацької слави, до завзяття і відваги, побратимства, безоглядної самопожертви, але самопожертви розумної, виваженої любов'ю до своєї землі й народу» [13, с. 556–557].

Не применшуючи вагомості внеску інших повістярів у творення художньої історії козацтва й водночас «усвідомлюючи реальні параметри скромного таланту Андріана Кащенка, слід об'єктивно поглянути на його місце і значення серед інших спроб історичної оповіді початку XX ст., зрозуміти правильно джерела і характер безперечної популярності його творів.

Кащенка-прозаїка визначає щирість переконань, в його творах передане притаманне для переджовтневої епохи загострене чуття інтересу до національної історії як одного з вирішальних чинників формування і функціонування національної самосвідомості, духовного змісту культури народу. Художнє пізнання історії нерозривно пов'язується з вирішенням певних ідеологічних завдань. Кащенкові вдалося передати в своїх творах про минуле України панівні настрої масової свідомості того часу — трагічного жалю, ностальгії за героїкою і романтикою минулого, втраченими, та не забутими ідеалами» [3, с. 643–644].

Отож, уже саме звернення до теми козаччини було проявом письменницької тенденційності, яка вступала у конфлікт з панівною у тій чи тій частині України ідеологією. Звідси — заборона творів про козаччину як радянською владою, так і польською. У нотатках М. Мотузки «Потойбічне», опублікованих 1929 р. у журналі «Гарт», читаємо: «З минулого числа «Гарту» читач міг довідатися про спроби впливових польських кіл зорієнтувати українську літературу в її розвиткові не на «Київ», а на «Львів» (тобто не на радянську Україну, а на Річ Посполиту Польську). «Глос Правди», що в ньому було вміщено відповідну статтю, з усіх шкір вилазив, щоби тільки «довести» західноукраїнському культурному рухові, що «Львів» і тільки «Львів» має все необхідне до розквіту української літератури. За найдужчий аргумент мала правити така приваблива теза, що, мовляв, у Львові може розвиватися і без перешкод росте національна українська культура, а на Радянській Украї-

ні — культура червона, комуністична; у Львові літератор має повну волю творити «від щирого серця, не стиснений «Капіталом» Маркса та наукою Леніна, а на Радянській Україні — з усім цим зась.

Тільки-но вчора довідалися ми з західньо-української преси («Новий час», 30 січня ц.р.), що «Глос Правди» в своїй аргументації мав повну рацію. Дійсно, у «Львові» не забороняють писати «від щирого серця», але... написане конфіскують без жалю. І то не за комуністичні ідеї, що ними, може, насичено якийсь твір, а... за націоналістично-українське настановлення того твору.

Преса повідомляє, що сконфісковано видану у Тернополі історичну повість Андрія Чайковського «До слави». Конфіскату запровадив тернопільський староста, ствердив її окружний суд. Мотиви конфіскати, подані в постанові окружного суду, наочно змальовують, яку б саме «національну» українську літературу хотіли би бачити на Західній Україні ті кола, що близькі до «Глоса Правди».

Отже, мотиви? Їх багато, але головний, так би мовити, стрижневий мотив — ця повість «дише ненавистю і збуджує погорду супроти польської держави, через що може викликати серед сучасного українського громадянства неприхильні настрої та ірредентичний фермент, а щонайменше може послабити лояльність супроти польської держави» [9, с. 96–97].

Радянська влада, на відміну від польської, не обмежувалася забороною творів про козаччину і вживала заходи і щодо авторів таких творів. Про це свідчать репресії історичних повістярів Сави Божка, Миколи Горбаня, Олелька Островського.

Не випадково, отож, тема козаччини в літературі радянської України вже у 30-ті роки XX ст. опинилася на периферії письменницької уваги. Переконливо це засвідчують, зокрема, спостереження Михайлини Коцюбинської. Ведучи мову про поезію М. Рильського, дослідниця зазначила: «Навіть у «Слові про рідну матір», написаному в тяжку годину на хвилі справжнього патріотичного піднесення, поет не здобувається бодай на згадку про козаччину, хоч є там місце і для «Слова про Ігорів похід», для Сковороди, «Енеїди», Шевченка, Лисенка.

Діяло негласне табу: великодержавницьким інстинктом було безпомилково відчуто, що саме там — осердя національного духу» [5, с. 288].

Звернення українських повістярів до теми козаччини було продиктоване, крім названих вище чинників, ще й необхідністю спростування фальсифікацій історії козацтва у чужоземних дослідженнях і художніх творах. «Про Запорожжя, — зазначив А. Чайковський у виданій 1933 р. історичній розвідці, — писалося і тепер пишеться на двоякий лад. Польські та московські історики здебільша, а популярні письменники у повістях і романах представляють Запорожжя як об'єднання усякої дикої наволочі, котра жила грабунком, не мала у себе ніякого закону, ні моралі і поповняла такі злочини і варварства, що аж диво, що Господь не покарав їх содомським вогнем. Досить прочитати повість польського письменника Генріха Сенкевича «Огнем і мечем», про один побут польського шляхтича на Січі, щоб не відвернутися з відразою від того препоганого кодла і соромитися тої сторінки нашої історії, в котрій Запорожжя відіграло головну роль.

Другі, знову письменники, граючи на струнах романтичного сентименту, ідеалізують Запорожжя в поезії і прозі, що читача доводить аж до задуру. Та ні одне, ні друге не доведе до зрозуміння того, як було справді» [11, с. 517].

Ось чому має рацію В. Яременко, коли стверджує, що «однією з пружин, яка «розкручувала» історичну козацьку тематику в історичній прозі А. Чайковського, Б. Лепкого, Ю. Опільського, В. Будзиновського, І. Крип'якевича та інших галицьких письменників, було прагнення заперечити спотворене зображення української історії в творах Г. Сенкевича» [13, с. 562].

Полеміку з Г. Сенкевичем започаткував ще у 1885 р. історик В. Антонович, опублікувавши велику за обсягом рецензію «Польсько-руські відносини XVII ст. у сучасній польській призмі» [2]. Читаючи повість «Вогнем і мечем», «легко переконатися, — на думку В. Антоновича, — не тільки в тенденційності п. Сенкевича, але і в навмисному перекручуванні ним історичних фактів» [2, 113]: «Раз висловивши думку, що південноруські козаки і хлопи дикуни, він за кожної нагоди підтримує цю

думку всіма можливими стилістичними прийомами, які іноді навіть виходять за межі літературної пристойності. Козаки у його творах не говорять, не заперечують, не кричать, не співають, але завжди верещать, ревуть, рикають і виють» [2, с. 112].

На відміну від вченого-історика В. Антоновича, українські повістярі першої половини XX століття повели опосередковану полеміку з Г. Сенкевичем, що виявилося передусім в авторському трактуванні подій і постатей козацької доби. Не випадково А. Чайковський у передмові до повісті «Олексій Корнієнко» наголосив на тому, що він уникав «шовіністичної струни. Вона лише опянює читача і часом заводить на небажану дорогу, що веде до самодурства, як це сталося з історичними повістями Г. Сенкевича» [12, с. VIII].

В епіцентрі художньої полеміки перебували дві знакові постаті козацької доби — гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Мазепа: у зображенні саме цих історичних діячів найбільш яскраво виявилися розбіжності між творами української і польської та української і російської літератур.

Богдана Хмельницького, як зазначив А. Чайковський, польські історики й письменники шовіністичної школи представляли «самим «чортом». Переворотний, зрадливий, несловний, хитрий. Він для особистої справи зрадив короля, свого пана, зрадив Польщу, свою матку, і привів її над беріг пропасти. То злий демон Польщі.

Чи справді так?» [12, с. VI].

Заперечно відповідаючи на поставлене запитання, А. Чайковський висловив парадоксальну, як на перший погляд, думку: «Коли польські історики отрясуться з шовінізму, то будуть мусіти признати Хмельницького найкращим польським патріотом» [12, с. VII].

Обґрунтувавши дане припущення, А. Чайковський водночас представив Великого Гетьмана істинним патріотом України. «Для нас, — наголосив письменник, — був Хмельницьким Геній. Коли б конче назвати його «демоном», то він був для України демоном добрим. Зробив з нічого велике діло. Наперекір практиці життя, що важко збудувати, а легшее зруйнувати, то на те, що в короткім часі зробив Хмельницький з нічого, що

зробив Україну правоправною державою, на те треба було значно довшого часу нетямучим наслідникам, щоб зруйнувати» [12, с. VII–VIII].

Така концепція життєдіяльності Богдана Хмельницького знайшла художнє вираження не тільки у творчості А. Чайковського, а й у повістях інших українських прозаїків першої половини XX ст.

В українському вимірі постав в історичній белетристиці означенного періоду і гетьман Іван Мазепа. Всупереч «літературній анафемі», творення якої заохочувалося як царським самодержавством, так і радянською владою, Б. Лепкий написав пенталогію «Мазепа», у якій головний персонаж показаний не зрадником українського народу, а його патріотом.

Отже, тема козаччини, ставши провідною темою у вітчизняній повісті першої половини XX століття, була яскравим виявом тенденційності, заангажованості тих письменників, які підпорядкували свою творчість збереженню історичної пам'яті народу і підтримували, всупереч панівній великодержавній ідеології, «постійний діалог українця з українською історією» [1, с. 143], не давали згаснути духові і потьмяніти образові козацтва як осердя волелюбності наших предків, засівали, за висловом Михайлини Коцюбинської, «поле духу» зернами історичної правди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусів С. Модус національної ідентичності : львівський текст 30-х рр. XX ст. / Стефанія Андрусів. — Тернопіль : Джура ; Львів : Львів. ун-т ім. І. Франка, 2000. — 340 с.
2. Антонович В. Польско-русские соотношения в современной польской призме / Володимир Антонович // Антонович В. Моя сповідь : вибрані історичні та публіцистичні твори. — К. : Либідь, 1995. — С. 106–135.
3. Бєляєв В. Г. «...Україна стоїть повсякчас перед очима» (історична проза Андріана Кащенка): [післямова] / Віктор Бєляєв // Кащенко А. Зруйноване гніздо / Андріан Кащенко. — К. : Дніпро, 1991. — С. 597–645.
4. Котляр М. Довідник з історії України / Микола Котляр, Сергій Кульчицький. — К. : Україна, 1996. — 463 с.

5. Коцюбинська М. Дух і образ козацтва в сучасній українській поезії / Михайлина Коцюбинська // Коцюбинська М. Мої обрії: в 2 тт. — К. : Дух і літера, 2004. — Т. 1. — С. 285–297.
6. Крамар Є. Дещо з генеалогії назви «козак» / Євген Крамар // Крамар Є. З минулого України : історичні дослідження. — Торонто; Балтимор : Смолоскип, 1984. — С. 99–109.
7. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Євген Маланюк // Маланюк Є. Книга спостережень : фрагменти. — К. : Атіка, 1995. — С. 85–141.
8. Мишанич О. Повернення : літературно-критичні статті й нариси / Олекса Мишанич. — К. : АТ «Обереги», 1997. — 336 с.
9. Мотузка М. Потойбічне : нотатки / М. Мотузка // Гарт. — 1929. — № 3. — С. 94–108.
10. Пахльовська О. Долина Храмів : поезії / Оксана Пахльовська. — К. : Радянський письменник, 1988. — 166 с.
11. Чайковський А. Запорожжя : історична розвідка / Андрій Чайковський // Чайковський А. Сагайдачний. — К. : Дніпро, 1990. — С. 517–547.
12. Чайковський А. Передмова / Андрій Чайковський // Чайковський А. Олексій Корнієнко : історична повість з XVII віку — Торонто : Говерля, 1955. — С. IV-VIII.
13. Яременко В. Андрій Чайковський і його історичний роман «Сагайдачний» / Василь Яременко // Чайковський А. Сагайдачний / Андрій Чайковський. — К. : Дніпро, 1990. — С. 548–571.